

بررسی اصول صفحه‌آرایی قرآن‌های دوره‌ایلخانی*

سامره کاظمی**

مدرس گروه گرافیک انسستیتو هنر و معماری، دانشکده دکتر شریعتی تهران، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۸۶/۳/۳۰، تاریخ پذیرش نهایی: ۸۶/۱۰/۱)

چکیده:

با ظهور کلام وحی، هنر کتابت قرآن، در قرون اولیه هجری قمری آغاز شد. به علت ارزش و اهمیت موضوع، این هنر در میان دیگر هنرهای اسلامی از جایگاه والایی برخوردار است و جزو متعالی ترین و شریف‌ترین هنرها نزد مسلمانان به شمار می‌آید. کتابت دوران اسلامی معنای گسترهای دارد و تنها معطوف به هنر خط و خوشنویسی نمی‌باشد بلکه مجموعه‌ای از هنرها شامل خط و خوشنویسی، تذهیب و رنگ، کاغذ، صحافی و تجلید و... است و در حقیقت هنر صفحه‌آرایی امروز پایه در هنر کتابت دوران گذشته دارد. در این میان قرآن‌های دوره‌ایلخانی در کنار ارزش نسخه‌شناسی، به خاطر ویژگی‌های خاص صفحه‌آرایی، تذهیب و نقوش به کار رفته در آنها جزء بی‌نظیر ترین و نفیس‌ترین آثار هنری دوره اسلامی محسوب می‌شوند، اما تا به امروز با دیدی گرافیکی مورد بررسی قرار نگرفته‌اند و پژوهش در مورد آنها می‌تواند باعث شناخت اصول صفحه‌آرایی در هنر اسلامی گردد. در همین راستا ابتدا پیشینه صفحه‌آرایی در ایران و تعریفی از آن بیان گردیده واجزاء و عناصر به کار رفته در صفحه‌آرایی قرآن‌های دوره‌ایلخانی شامل عناصر صفحه‌آرایی قرآن‌ها مانند خط و خوشنویسی، تذهیب و تزیینات، نقش و رنگ، تقسیم و تابعیات صفحه، به صورت تخصصی و بر طبق تحقیقات آماری مورد بررسی قرار گرفته و ساختار صفحه‌آرایی قرآن‌ها بیان گردیده است تا با توجه به این پژوهش بتوان کارکردهایی برای صفحه‌آرایی امروز پیدا کرد.

واژه‌های کلیدی:

قرآن، صفحه‌آرایی، ایلخانیان، کتابت، تذهیب.

* این مقاله برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد نگارنده با عنوان "بررسی اصول صفحه‌آرایی قرآن‌های دوره‌ایلخانی" می‌باشد که به راهنمایی استاد سید ابوتراب احمدپناه و مشاوره استاد محمد رضا ریاضی در تاریخ ۸۵/۲/۲۷ در دانشکده هنر دانشگاه تربیت مدرس دفاع شده است.

** تلفن: ۰۲۱-۰۶۶۳۸۷۵۲۷، نمایر: ۰۶-۰۵۷۵۲۵۲۱، E-mail: samereh_k@yahoo.com

مقدمه

آنچاکه هنر صفحه‌آرایی امروز پایه در هنر کتابت گذشته دارد، تا به امروز بادیدی گرافیکی مورد بررسی قرار نگرفته اند و اصول به کار رفته در صفحه‌آرایی این قرآن‌ها معرفی نشده است. در این مقاله به صورت خلاصه عناصر و ویژگی‌های صفحه‌آرایی قرآن‌های دوره‌ایلخانی شامل: پیشینه صفحه‌آرایی و تعریف آن، تقسیم و تناسبات اوراق و عناصر صفحه‌آرایی قرآن‌ها مانند خط و خوشنویسی، تذهیب و تزیینات، نقوش و رنگ، مورد بررسی قرار گرفته است.

دستاوردهای این مقاله برپایه مطالعات اماری و مقایسه قرآن‌های خطی دوره‌ایلخانی موجود در موزه‌های مختلف از جمله موزه ایران باستان، موزه و مخطوطات کتابخانه استان قدس رضوی، کتابخانه کاخ موزه گلستان و کتابخانه ملک می‌باشد. از میان این نسخ، هشتاد نسخه برتر انتخاب و مورد بررسی، تحقیق، پژوهش و مقایسه آماری قرار گرفته است تا با توجه به این تحقیق بتوان کارکرد هایی برای صفحه‌آرایی امروز پیدا کرد.

در آثار و تاریخ هنر دوره اسلامی، کتابت قرآن مجید به علت اهمیت و ارزش موضوع به عنوان متعالی ترین و ارزش‌ترین هنر در بین مسلمانان شناخته شده است و جایگاه خوبی برای شناسایی شاهکارهای هنر اسلامی می‌باشد.

کتابت قرآن‌ها در دوره از ویژگی‌ها و اصول خاصی برخوردار است. در این میان قرآن‌های متعلق به دوره‌ایلخانی در کنار ازش بالای هنری و نسخه‌شناسی به خاطر نوع صفحه‌آرایی و نقوش به کار رفته در آنها جزء بی نظیر ترین و نفیس ترین قرآن‌ها در هنر دوره اسلامی به شمار می‌آیند که دارای اصول زیبایی شناسی منحصر به فردی می‌باشند.

در کتابت و صفحه‌آرایی قرآن‌های دوره‌ایلخانی، خط، سطر، جدول، دورنوشته، حواشی منقش رنگارنگ و مذهب، خطوط پیچان و اسلامی‌های الوان هر کدام در عین استقلال، آن چنان به هم وابسته اند و از چنان تناسب ونظمی برخوردارند که گویی واحدی از درجه کمالند. اما نظر به ارزش و اهمیت این قرآن‌ها و از

تعریف صفحه‌آرایی

پیشینه صفحه‌آرایی

به معنای اعم مترادف است با واژه "میزانپاش" در فرانسه و واژه "لی آوت" در انگلیسی و اصطلاحاً صفحه پردازی و مakte کردن نیز همین معنی را می‌دهد و به معنای اخص عبارت است از طراحی، تنظیم و اجرای صفحات چاپی کتب، نشریات، پوستر و کاتولوگ و غیره (افشارمهاجر، ۱۳۸۲) و ایجاد رابطه و تناسب بین تصاویر، حروف و خط نوشتاری، کاغذ، فضا و قطع کاغذ، نقوش و کلیه تمهداتی است که صفحه آرا برای زیباتر کردن، جذابیت و بالابردن کیفیت هنری و انتقال پیام نوشتاری به مخاطب، به کار می‌برد. به استنباط نگارنده صفحه‌آرایی اصطلاح امروزی، هنر کتابت دوران اسلامی است.

تقسیمات و تناسبات اوراق در صفحه‌آرایی قرآن‌های دوره‌ایلخانی

مشاهده صفحات قرآن‌ها و اوراق خطی دوران اسلامی نشان می‌دهد که کاتبان و هنرمندان برای ایجاد روابط مناسب و زیبا شناسانه در صفحه بین عناصر نوشتاری، تصویری، تزیینی و

پیشینه صفحه‌آرایی در ایران، به گذشته‌های بسیار دور یعنی زمانی که سومری‌ها بر روی لوح‌های گلی، مفاهیم مرتبط به یکدیگر و ادامه داری را می‌نوشتند، باز می‌گردد. بهترین و کهن‌ترین نمونه صفحه‌آرایی قبل از دوران اسلامی را می‌توان در کتاب مصوری به نام "ارزنگ" یا "ارتنه" اثر مانی پیامبرین مانویت دید. از مانی جمله‌ای است که می‌گوید:

"برادران من (مسیح و ...) با کلام، دین خود را اشاعه داده اند اما من نه تنها با کلام که با تصویر هم دین خود را اشاعه می‌دهم" (پاکیاز، رویین، جزوه کلاسی).

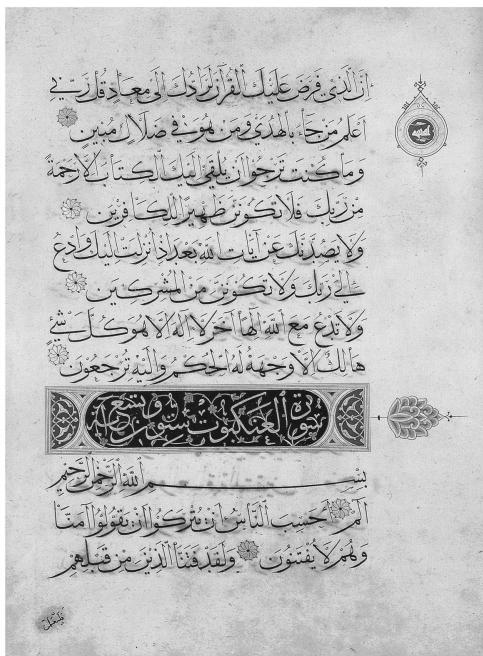
با ظهور دین مبین اسلام، معجزه دین توحیدی، قرآن کریم، تأثیر شگفت‌انگیز و عظیمی بر رشد و تکامل هنر خوشنویسی، کتابت و صفحه‌آرایی گذاشت که این سیر تحول و روند تکاملی تا به امروز ادامه دارد.

یکی از غنی ترین آثار بر جای مانده که گنجینه عظیمی از ارزش‌های بصری هنر صفحه‌آرایی به شمار می‌رود، قرآن‌های خطی دوران اسلامی است. آشنایی با این شاهکارهای تصویری می‌تواند در این دوره، زمینه ساز تحول و سبکی نو در هنر صفحه‌آرایی گردد.

بخش سوم صفحات اختتامیه است که در صفحات آخر معمولاً کاتب نام خود و زمان تحریر قرآن را به عدد و حروف نوشته و در بسیاری موارد نیز فقط به ذکر تاریخ تحریر اکتفا شده است. در بعضی از قرآن‌ها، صفحه آخر به وقفا نامه و دعای ختم قرآن اختصاص دارد. در مواردی نیز صفحات اختتامیه از تزیینات و آرایش بیشتری برخوردارند و یک یادو صفحه تمام مذهب را تشکیل می‌دهد.

در بیشتر قرآن‌های دوره ایلخانی بخش متن، قلمرو نوشтар، و حاشیه صفحه، قلمرو آرایش و تزیین است. در مواردی نیز متن و حاشیه برای دو موضوع جداگانه در نظر گرفته شده مثلاً در بعضی قرآن‌ها، متن صفحه به آیات اختصاص دارد و در حاشیه ترجمه آیات آورده شده است. علاوه بر این موارد، تناسب بین متن و حاشیه بستگی به ذوق و سلیقه کاتب داشته و در بیشتر قرآن‌های دوره ایلخانی اندازه حاشیه نسبت به متن حدوداً ۱۰٪ کمتر از یک سوم سطح صفحه است. اما، در مواردی نیز، توجه و فضای بیشتر به حاشیه اختصاص داده شده. حاشیه سازی، در قرآن‌های دوره ایلخانی بسیار مورد توجه بوده و به این موضوع اهمیت زیادی داده شده، چنین حاشیه‌هایی محل هنر نمایی تذهیب کاران است که با ذوق بالای هنری به بهترین نحو از این فضا برای هر چه زیباتر و جذاب تر نمودن صفحات استفاده کرده‌اند.

در بعضی از قرآن‌های دوره ایلخانی برای صفحه شمار، اولین کلمه صفحه بعد را گوشه پایین سمت چپ صفحه قبل می‌نوشتند که به آن "ركابه" می‌گویند (ریاضی، ۱۳۷۹، ۴۵) و از این طریق می‌توان شمار و صفحات افتاده را به دست آورد (تصویر ۲، نمونه رکابه در انتهای صفحه سمت چپ).

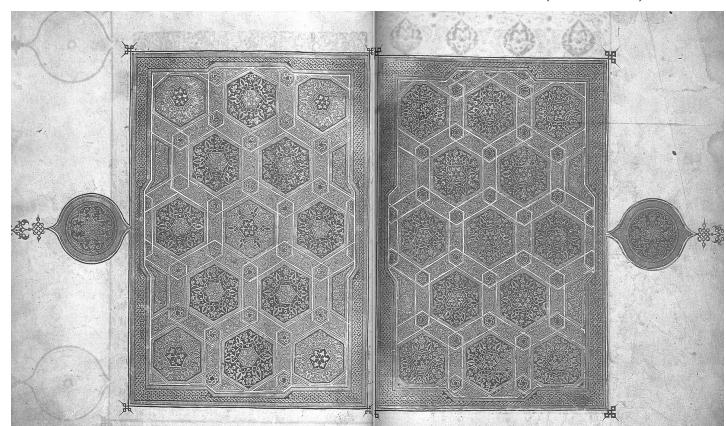
تصویر ۲- صفحه ای از قرآن به خط ریحان، کتابت ارغون کاملی، تذهیب سیف الدین نقاش، سال ۷۳۰ هـ، بغداد، (سیک خوشبویسی ارغون مانند یاقوت است و جوهری که در سراسر متن به کار گرفته سیاه پریده و یکنواخت است. کاغذ آن خوب صیقل داده شده و مانند کاغذ کلاسه برآق است. سرسورها با نقوش اسلامی زیبا و ترکیبی از رنگ‌های مختلف مختصه می‌زنند کشته و علامات حواشی صفحات و ظرافت تمام و طرح مناسب تذهیب گردیده این قرآن از جمله آثار نفیس و نادر به شمار می‌رود).
ماخذ: (سودآور، ۱۳۸۰، ۴۱)

فضاهای خالی از یک الگوی ساده و روان و یکسان در صفحه آرایی اوراق و کتاب‌ها سود برده‌اند و اساس کار آنها مبتنی بر تقسیمات طولی و عرضی سطح صفحه به کمک مسلطه بوده است.

مسطره^۱ مانند "پایه کار" یا "گرید" در صفحه آرایی امروز است (افشارمهاجر، ۱۳۸۲، ۱۲) و برای قانونمند کردن و تعیین عواملی مانند طول سطرها و فاصله آنها از یکدیگر، فاصله ستونهای حروف از هم و مواردی از این قبیل در یک کتاب یا اثر به کار می‌رفته است. به کمک آن کاتب می‌توانست صفحه‌یا صفحات کتاب را در یک یا چند نوبت جدول بنده نموده و به بیانی دیگر به متن و حاشیه تبدیل نماید در نتیجه این عمل تمامی صفحات کتاب از نظر متن، حاشیه، تعداد اندازه و فواصل سطور با هم برابر می‌شوند (ریاضی، ۱۳۷۹، ۴۵).

تقسیمات و تنسیبات قرآن‌های دوره ایلخانی از نظر صفحه آرایی، دارای سه قسم特 مشخص است که تقریباً^۲ کلیه قرآن‌ها به این شیوه بخش بنده و صفحه آرایی می‌شوند.

بخش اول صفحات افتتاحیه است که کتابان، صفحه اول یا چند صفحه اول را به طرح سرلوح و تذهیب اختصاص می‌دادند، و از این نظر همواره صفحات اول قرآن‌ها با نمایشی از هنر تذهیب در متن و حاشیه آغاز می‌شد. صفحات افتتاحیه خواننده را تشویق می‌کرد تا از محتوای کتاب آگاهی یابد و در ضمن جنبه احترام و زیبایی به کتاب می‌بخشید و در اکثر موارد صفحه دوم نیز قرینه صفحه اول، صفحه آرایی و تزیین می‌شد. در بعضی از قرآن‌ها قبل از صفحات متن، دو صفحه و در مواردی تا شش صفحه به نام صفحه "افتتاح" به صورت تمام مذهب و مرصع آرایش می‌شوند (تصویر ۱).

تصویر ۱- صفحه افتتاحیه جزء ۲۵ از قرآن ۳۰ جزئی، کتابت علی بن محمد الحسینی، ۷۱۰ هـ، موصل، نوشته شده برای اولجایتو سلطان ایلخانی و دو وزیرش رسید الدین و سعد الدین، لندن، کتابخانه بریتانیا، شماره ۴۹۴۵ (لينگر، ۱۳۷۷، ۵۲).

بخش دوم صفحات متن است که بعد از صفحات افتتاحیه شروع شده و تمامی صفحات آن به طور یکسان و مشابه صفحه آرایی می‌شوند و تنها تنوع تزیینات و آرایش سرسورهای و گوناگونی نقوش این نظم کلی را تغییر می‌دهد.

عناصر و تزیینات به کار رفته در صفحه آرایی قرآن‌های دوره‌ایلخانی

"اصول" معروف است (یارشاتر، ۱۳۸۴، ۲۲) و به تدریج این خطوط جای دیگر خطوط را گرفتند. از این رو دوره ایلخانی (قرن هفتم و هشتم هجری) را باید یکی از درخشان‌ترین دوران خوشنویسی در جهان اسلام دانست که این موضوع دراثارو نسخ خطی باقی مانده از این دوره مشهود است.

از جمله پیشوایان و خطاطان این دوره می‌توان به احمد سهروردی معروف به شیخ زاده، مبارک شاه ملقب به زرین قلم، ارغون کاملی (تصویر ۲)، نصرالله طبیب ملقب به صدر عراقی، سید حیدر جلی نویس (گنده نویس) و یوسف مشهدی و غیره اشاره کرد که به "استادان سته" معروف‌اند و این خطوط را درسراسر جهان اسلام نشر دادند (راهنمای گنجینه قرآن کتابخانه استان قدس رضوی، ۸۴).

در کتابت قرآن‌های دوره ایلخانی انواع خطوط (اقلام سته) به کار رفته است. همینطور کتابت‌بان دوره ایلخانی برای بالا بردن جذابیت و زیبایی بصری قرآن‌ها و عدم یکنواختی در طرح و رنگ و افزایش تمرکز حواس به وقت قرائت از تمهدات مختلف و چشم نوازی در خوشنویسی و صفحه آرایی این نسخ استفاده کرده‌اند که این تدابیر در چند بخش مطرح می‌گردد.

۱- الف- استفاده از خطوط مختلف:

یکی از این تمهدات استفاده از انواع خطوط در بخش‌های مختلف یک قرآن است به طوری که متن آیات، سرسوره‌ها، حواشی، ترجمه آیات و غیره هر یک به خطی متفاوت کتابت شده است. براساس این تحقیق و مقایسه آماری می‌توان گفت در کتابت متن آیات به ترتیب بیشتر از خط نسخ، ثلث محقق و ریحان استفاده شده و در هیچیک از قرآن‌ها متن آیات به خط رقایع نوشته نشده است. در حالی که در کتابت اسامی سوره‌ها، حواشی و کلمه‌جلاله در بیشتر آثار به ترتیب، خط رقایع، کوفی، ثلث، نسخ، محقق، دیده می‌شود و خط ریحان در کتابت سرسوره‌ها و حواشی هیچیک از قرآن‌ها به کار نرفته است.

۲- الف- شیوه اعراب‌گذاری آیات:

بررسی قرآن‌های دوره ایلخانی نشان می‌دهد که کتابان و خوشنویسان این دوره اعراب و علامه تجویدی را با رنگی متفاوت از رنگ متن مشخص می‌کرده‌اند، به شکلی که در غالب آثار برای کتابت متن آیات از مرکب مشکی و برای اعراب گذاری و علامه تجویدی از رنگ‌های شنگرف^۱، لا جورد، قرمزی و زنگار استفاده شده است.

۲- الف- نگارش سرسوره‌ها و اسامی سوره:

در قرآن‌های دوره ایلخانی سرسوره‌ها و اسامی سوره به صورت الوان و باخطی متفاوت از خط متن بیشتر به قلم سفید آب، شنگرف، زر، زغفران، لا جورد و سفیده کتابت شده و یا به زر تحریر^۲ شده‌اند و معمولاً از لحاظ اندازه و بزرگی حروف، از خط متن درشت تر و بزرگ‌تر است (تصویر ۳ و ۴). و به اصطلاح امروزی از فونت بزرگتری نسبت به فونت متن استفاده کرده‌اند.

در صفحه آرایی قرآن‌های دوره ایلخانی عناصر و تزیینات زیادی به کار رفته است که مهم ترین آنها، خط و خوشنویسی، نقش، تذهیب و رنگ است. در کنار این موارد، نوع رنگ و جنس کاغذی که برای کتابت به کار رفته نموده‌ای متعددی از عناصر یاد شده نمایان می‌کند. تمام این موارد به همراه درایت و تدبیری که کتابان و مذهبان دوره ایلخانی در ترکیب بندی و صفحه آرایی قرآن‌ها به کار برده‌اند، شکوه، جلال و زیبایی قرآن‌های این دوره را دو چندان و غیر قابل وصف کرده است. همینطور تولید کاغذ در قطعه‌های بسیار بزرگ از دیگر عواملی است که بررسی صفحه آرایی قرآن‌ها دوره ایلخانی تأثیر گذاشته و ما در این دوران شاهد قرآن‌هایی در قطعه‌های بسیار بزرگ هستیم (مانند قرآن شماره ۲۵۵۰ موزه ایران باستان به خط احمد سهروردی و تذهیب محمد بن ابیک، ابعاد $27 \times 50 \text{ سانتیمتر}$) و قرآن‌هایی در ابعاد بسیار کوچک حدود $1 \times 2 \text{ سانتیمتر}$ که به خط غبار نوشته شده و به صورت تعویذی برگردان می‌آویختند و به همراه داشتند. حال در بررسی صفحه آرایی قرآن‌های دوره ایلخانی، تجزیه و تحلیل هر یک از عناصر ذکر شده ضروری است.

به همین جهت در بررسی عناصر به کار رفته در صفحه آرایی قرآن‌های دوره ایلخانی، پژوهش و مقایسه‌ای آماری بررسی هشتاد نسخه از قرآن‌های خطی این دوره موجود در موزه‌های مختلف صورت گرفت که نتایج به دست آمده مربوط به هر بخش به ترتیب آورده شده است.^۳

الف- خط و خوشنویسی در قرآن‌های دوره ایلخانی:

از جمله مهمترین و عمده ترین عناصر بصری که در صفحه آرایی قرآن‌های دوره ایلخانی نقش دارد، خط است. ثبت صحیح و زیبای کلام وحی باعث گردید تا از نخستین سده‌های هجری خط و خوشنویسی مورد توجه قرار گیرد و طی قرون اولیه هجری استادان خط و خوشنویسی از جمله ابن مقله (ابوعلی محمد بن علی فارسی، ۲۸۷-۳۲۸ق) و ابن بواب (ابوالحسن علی بن هلال بغدادی، متوفی ۱۳۴ق) اصلاحات و قواعد بنیادینی در خط و خوشنویسی تدوین کردند. این سیر و تحول ادامه داشت تا در قرن هفتم هجری یاقوت مستعصمی (جمال الدین ابوالمجد، متوفی ۶۹۶ق) و دیگر استادانی که بسیاری از آنها شاگردان یاقوت بودند به هنر خوشنویسی جمالی تازه بخشیدند و نهایت مطلوب به دست آنها انجام شد. یاقوت مستعصمی در هر چه زیباتر نوشتن اقلام سته (محقق، ریحان، ثلث، نسخ، توقيع، رقایع) تلاش کرد و در تراشیدن قلم و قط زدن تصرفاتی کرد و تغییراتی در روش استادان پیشین داد. بدین جهت اقلام سته یاقوتی به "خطوط

مشترک استادان نقاش و مذهب، دستیابی به آن زیبایی متعالی بود که نه فقط چشم‌ها را بنوازد بلکه دل‌ها را نیز روشن کند و حاصل تلاش‌های مخلصانه هنرمندان، وجود هزاران نسخه خطی مصور و مذهب نفیسی است که در کتابخانه‌های معتبر جهان، معرف غنای فرهنگ و تمدن اسلامی می‌باشد.

کتاب آرایی و آرایش نسخ خطی را می‌توان به لحاظ مطالب و مناسبت‌های موضوعی کتاب‌ها به چند بخش تقسیم کرد: نگارگری، تذهیب^۱، مجلس آرایی، تشعیرسازی^۲، تصویر، جدول بندی^۳ (تصویر^۴)، کمندکشی^۵ و... با این توضیح که بر خلاف نقاشی که بیشتر در کتب علوم طبیعی، تاریخی و متون ادبی به کار می‌رفته، تذهیب، در تزیین قرآن‌ها، کتب دینی، فلسفی و کتبی با موضوعات مذهبی دیده می‌شود (وفادرارمدادی، ۱۳۷۹، ۷۴). گویا در آغاز، تزیین و تذهیب قرآن‌ها با خود خطاطان بوده است. اما بعد از قرن پنجم به بعد کتاب‌ها پس از خوشنویسی یا خطاطی برای تذهیب و تزیین به مذهبان داده می‌شده به طوری که کاتب نسخه را نوشته و مذهب آن را تذهیب و نسخه آرایی می‌کرده است (مانند قرآن شماره ۳۵۵ موزه ملی ایران باستان، به سال ۷۰۶ هـ. ق. توسط احمد بن سهور در کتابت شده و احمد بن ایپک آن را تذهیب کرده و جلد آرایی آن توسط عبدالرحمان انجام شده است). در اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم که ایلخانان در ایران و ممالیک در مصر حکومت می‌کردند، هنر تذهیب پیشرفت فراوان کرد. در حقیقت می‌توان گفت تذهیب در قرن سوم و چهارم، ساده و بی پیرایه، قرن ششم و هفتم (دوره سلجوقی، مغولی) متین و منسجم و در قرن هشتم (دوره ایلخانی) با شکوه و بسیار و مجلل است (وفادرارمدادی، ۱۳۷۹، ۸۰).

قطعه‌های بزرگ کتاب که از ویژگی کتاب‌سازی دوره ایلخانی است، باعث تغییراتی در طرح و نقش تذهیب‌ها، نقش هندسی به هم پیوسته و تحولی در طرح سرلوح‌ها و ... شد در کنار این تغییرات دوره ایلخانی را باید سرمشق رنگ آمیزی در تاریخ تذهیب دانست و ترکیب رنگ‌های خوش نما مانند قرمز، لاکوردی و زر، شکوه و زیبایی تذهیب‌های این دوره را صد چندان کرده است.

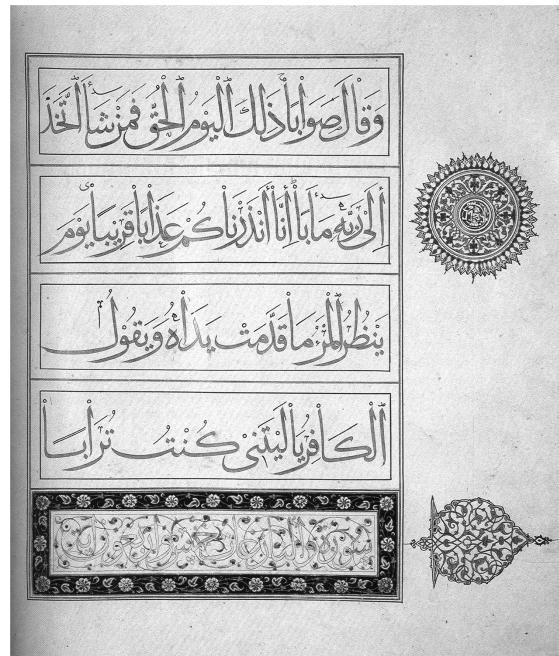
این تغییرات و نوآوری توسط دو تن از مذهبان مشهور آن عصر محمد بن ایپک (ابریشم) و محمد بن محمود همدانی به وجود آمد و شیوه کار آنها در تذهیب زمان‌های بعد تأثیر فراوان گذاشت (ریاضی، ۱۳۷۹، ۴۴).

همینطور در قرن هشتم هجری مشابهت حیرت انگیزی در خط نگاری، صفحه آرایی و تذهیب در آثار ایران، سوریه و مصر مشاهده می‌شود که علت آن را می‌توان مهاجرت هنرمندان خطاط و مذهب ایرانی که از مغولان ناراضی بودند به این ممالک دانست. حال باید به بررسی و طبقه بندی نقش و تزیینات به کار رفته در صفحه آرایی قرآن‌های دوره ایلخانی پردازیم.

با بررسی تذهیب و تزیینات هشتاد نسخه از قرآن‌های دوره ایلخانی می‌توان نقش و تزیینات به کار رفته در بخش‌های مختلف صفحات این قرآن‌ها را در چند بخش طبقه بندی کرد:

۱- ب- نقش به کار رفته در صفحات افتتاحیه:

در بیشتر قرآن‌های این دوره صفحات افتتاحیه به صورت تمام مذهب است و با انواع نقش هندسی گیاهی و تزیینی پوشیده شده

تصویر ۳- صفحه‌ای از قرآن، کتابت و تذهیب محمد همدانی، قرن ۸ هـ، اعراب‌کذاری با رنگی متفاوت از متن است و خطوط با زر نوشته و با مرکب مشکی تحریر شده است. صفحه مجدول سرسوره کتیبه مذهب مجدول همراه با دامچه نیزه‌دار، حاشیه صفحه دارای شمسه مذهب و عالم تجویدی و سلطان کتابت شده. (Raby, 1997, 119)

۴- الف- نکارش ترجمه آیات:

در بررسی قرآن‌های مترجم باید به این نکته اشاره کرد که ترجمه آیات در اکثر قرآن‌های این دوره به صورت الوان و با رنگی متفاوت از رنگ متن عربی آیات نوشته شده است، مگر در مواردی که ترجمه و تفسیر آیات بیرون از متن، در حاشیه و یا در صفحه‌ای جدا نوشته شده باشد. به طوری که متن آیات با مرکب مشکی و یا قهوه‌ای تیره کتابت شده و ترجمه آیات در بین سطرها و یا به صورت کلمه به کلمه و با رنگی دیگر، بیشتر شنگرفت در ذیل آیات نوشته شده است. نوع خط آن نیز با خط متن آیات به لحاظ نوع و اندازه حروف متفاوت و غالباً کوچک‌تر از خط متن بوده و اکثرًا به خط نسخ و در اواخر این دوره خط تعلیق به کار رفته است.

۵- الف- کتابت کلمه جلاله(الله):

در بعضی از قرآن‌های این دوره، در بین آیات هر کجا به نام خداوند رسیده است، کلمه جلاله را با رنگی متفاوت معمولاً به قلم زر، سفید آب و یا با مرکب قرمز به صورت محrr و بوم زرین گلدار نوشته‌اند و یا به زر تحریر کرده‌اند. در برخی قرآن‌ها نیز به جز رنگ، کلمه جلاله به خطی متفاوت از متن نوشته شده است و این از دیگر تدبیر و تمهیدات گرافیکی است که کاتبان و مذهبان در صفحه آرایی قرآن‌های دوره ایلخانی به کار برده‌اند.

از دیگر عناصری که در صفحه آرایی قرآن‌های دوره ایلخانی نقش عمده‌ای ایفا می‌کند نقش، تذهیب، و تزیینات به کار رفته در قرآن‌های این دوره است.

ب- تذهیب و تزیینات قرآن‌های دوره ایلخانی:

کاتبان دوره ایلخانی برای افزایش تأثیر نگارش‌ها و جذب بیشتر خوانندگان، با تذهیب و تصویرهای چشم‌نمای، به آرایش و زیبا سازی هنری نسخه‌های خطی می‌پرداختند. علاوه بر علل مذکور هدف

خواص و قوائمه تجویدی (تصویر ۳) و در بعضی از قرآن‌های مترجم برای نوشتن ترجمه آیات یا روایات مربوط به آیه‌های متن و فضیلت سوره‌ها، استفاده شده است. حال باید دید که در کاربرد تزیینی آن از چه نقوشی در این بخش از صفحه استفاده کرده‌اند. با مقایسه تزیینات حواشی قرآن‌های دورهٔ ایلخانی می‌توان گفت بیشترین نقشی که در تزیین حاشیه‌ها به کار رفته انواع شمسه است، شامل: انواع شمسه‌های زرین (تصویر ۳)، مجدول و منقش بعضی نیزه‌دار، شمسه گره دار مذهب و ملون و منقش و یا در ترکیب با نقوش دیگر مانند، دوایر و قندیل‌ها، شمسه و بادامی زرین حلزونی، شمسه گره دار و قندیل، ترنج و قندیل و شمسه مذهب و منقش، شمسه و قندیل زر و تحریر، شمسه و ترنج، شمسه و بادامچه مذهب (تصویر ۱) و همین نقوش به صورت مجزا مانند، قندیل، بادامی، گره بندی، خدنگ نقاشی، اسلامی گرهبندی، و ... حاشیه صفحات قرآن‌ها را تزیین کرده است.

٥-بـ- نقوش و تزيينات بين السطور (سطرها):

در بعضی از قرآن‌های دوره‌ایلخانی، فضای بین خطوط (سطرها) را با طرح‌ها و تمهدیات مختلفی تزیین کرده‌اند که این تزیینات و نقش‌بین السطور شامل:

بوته اندازی‌الوان، تذهیب، جدول، انواع طلا اندازی مانند: طلا اندازی و جدول بندی، طلا اندازی^{۱۳} دندان موشی (مپرس) گل و برگ‌های ریز‌الوان و یا مخطط با نقش اسلامی به رنگ قهوه‌ای و زعفرانی است.

۶-ب- نقش و تزیینات به کار رفته در اوراق متن:

خارج از تزییناتی که در بخش های مختلف صفحه انجام می شده، خود زمینه و صفحات نسخ هم در بعضی از قرآن ها به زیبایی تزیین شده اند که این تزیینات شامل::

جدول بندی یا مجدول کردن صفحه (تصویر ۲)، طلا پوش کردن صفحه به همواره گل های الوان تزیینی، غبار طلا پوش ، مجدول و کمند اندازی زرین، زمینه زر و لا جورد مزین به گل و برگ خام و پخته فرنگی، بوم زرین گلدار و ... است.

ج-رنگ در صفحه آرایی قرآن های دوره ایلخانی:

در بخش تزیینات به کار رفته در صفحه آرایی قرآن های دوره ایلخانی، بی تردید در کنار مبحث نقوش، مبحث رنگ از بیشترین اهمیت بر خوردار است، زیرا اگر مارنگ را از صفحه آرایی قرآن های دوره ایلخانی حذف کنیم، بیش از دو سوم جذابیت، زیبایی و شکوه آنها به واسطه نبود رنگ تضعیف خواهد شد و دیگر آن جلوه بی بدیل را خواهد داشت. در حقیقت نقوش به مانند جسم و رنگ چون روح آن در صفحه آرایی این قرآن ها به کار رفته است، و گرنه بدون وجود رنگ، نقوش، چنین جلوه و صلاحت خاصی را نمی توانست به وجود آورد. در واقع این دو عامل یعنی نقش و رنگ دو عنصر اصلی و بنیادی در ایجاد زیبایی صفحه آرایی قرآن های این دوره و تمام آثار تاریخ هنر دوران اسلامی به شمار می آیند و عوامل دیگر چون قطع و جنس کاغذ، ابزارهای کتابت و زیبایی صفحات و ... همه به واسطه وجود این دو عامل معنی پیدا می کند و به گفته پروفسور پوپ: «هیچ هنری در عالم مانند هنر ایران اسلامی در عکاسی (سیاه و سفید)»

است که به لحاظ ساختار، ترکیب بندی و نوع نقوش با اسامی و اصطلاحات مختلفی نامگذاری می شود مانند: صفحه مذهب کتیبه دار^۹ (نقوش تذهیب در ترکیب با عباراتی از یک یا چند کلمه تا چند جمله آورده شده است)، شمسه^{۱۰} مذهب (که معمولاً یک شمسه در وسط قرار دارد و یا از ترکیب چندین شمسه به صورت شبکه های تار عنکبوتی پیچیده و در هم تشکیل شده)، منقش (گل و برگ و بوته اندازی فرنگی و نقاشی نگارگری وار که این تزیینات در دوره های بعد به ویژه دوره تیموری به صورت مفصل تر دیده می شود)، مذهب سرلوح^{۱۱} سازی شده (استفاده از سرلوح به اضافه تذهیب)، مذهب و مرصع و مجدول و کمند اندازی زرین و رنگین، کتیبه زرین با نقش اسلامی^{۱۲}، ترنج و حاشیه گرهبندی یا اسلامی و گرهبندی است.

۲- ب - نقوش به کار رفته در پیشانی و سرسوره ها:

غالب سرسوره های قرآن های این دوره مانند صفحات افتتاحیه از تذهیب و تزیینات مفصل و بسیار زیبایی برخور دار است، گاهی در یک قرآن از چندین طرح برای تزیین سرسوره ها استفاده شده که هیچ یک از آنها شبیه به دیگری نیست، اما به صورت کلی در تزیین این بخش از صفحات، بیشتر از نقوش اسلامی ترنجی، نقوش مذهب و مرصع، بوم زرین گلدار و انواع کتیبه ها شامل: کتیبه های مذهب و نیزه دار گرهبندی با نقوش اسلامی (تصویر ۱)، کتیبه های ساده زرین اسلامی دار و یا کتیبه های زرین با نقوش هندسی و اسلامی، کتیبه های مخطط دارای بادامچه مذهب، خدنگ زرین و نقوش تشعیری استفاده شده است.

۳- ج- تزیینات و نقوش به کار رفته در فواید آیات:

برای نمایش دادن فواصل آیات (بخشی که آیه‌ای تمام و آیه بعدی آغاز می‌شود) در بیشتر قرآن‌ها از نقوشی مانند دوایر تزیینی فراوان شامل: دوایر زرین، شنگرفی، لاچورد، زعفرانی، زرد و یا دوایری که درون آن به یک رنگ و محیط آن با رنگی دیگر است کشیده شده، مانند دوایر زعفرانی با محیط شنگرفی و یا دوایر زرد منقوط با شنگرف و زنگار، تزیین شده است و از گل‌های ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲ پر استفاده شده که گل‌های ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹ پر بیشتر دیده می‌شود. نقوش ستاره نشان و زرین، گل‌ها پر پرو دانه نشان (گل‌های چند پر با دانه‌های لاجوردی در مرکز آن) اختر زرین مرصع، گل زرد و یا نشانه‌های قهوه‌ای درون زرد، برای مجزا کردن آیه‌ها از یکدیگر کشیده شده است (تصویر ۲، گل‌های ۱ پر و دانه نشان به رنگ زرد و تحریر مشکی در فواصل آیات).

۴-ب- تزیینات و نشان‌های حاشیه صفحات:

قسمت مهمی از تزیین قرآن‌ها دوره ایلخانی که بعد از سرسوره‌ها بیشترین تزیینات را در این بخش می‌توان دید حاشیه صفحات است، بخشی که به اصطلاح امروزی به مارژین یا شست خور معروف است و فضای بین لبه‌های کناری صفحه (حاشیه‌سمت راست و چپ صفحه) تا متن را شامل می‌شود و مذهبان خوش ذوق از این بخش بهترین نحو برای تزیین و زیبایی قرآن‌ها استفاده کرده اند در کنار کاربرد تزیینی، حواشی صفحات قرآن‌ها برای مناسبت‌های جدی‌تری مانند نوشتمن علائم و نشانه‌هایی مثل (وقف یا قف)، نشان دادن عبارت سخدد در کنار آیات، که سخدد در هنگام قرأت آنها واحد است، کتابت

لاجورد، زر یا طلا و شنگرف، جزء ثابت ترین واصلی ترین رنگ‌ها در خوش نویسی، تذهیب و صفحه آرایی این دوره به شمار می‌آید.

با مقایسه و پژوهشی که بر روی ۸۰ نسخه از قرآن‌های دوره‌ایلخانی انجام شد می‌توان رنگ‌ها، اولویت و میزان استفاده از آنها در صفحه‌آرایی و تزیینات قرآن‌های دوره‌ایلخانی را جنین عنوان کرد، به ترتیب رنگ‌زیر یا زرین بیشترین استفاده را داشته و رنگ شنگرف و لا جورد بعد از زر، و دیگر رنگ‌ها به ترتیب سفید آب، سفیده، زعفران، زنگار، زرد، طلا، سرمه، مشکی و سیاهی، قرمی قهوه‌ای، سبز، آبی، نیلی در صفحه‌آرایی قرآن‌ها به کار رفته‌اند. این رنگ‌ها در کنار طرح، ایده و خلاقیت هنرمندان کاتب و مذهب فراخور کاربرد هر بخش از قرآن‌های دوره‌ایلخانی، چنان نتیجه مطلوبی به دست داده است که گویی در هر ورق پردازی در کنار زیبایی‌های کلام و حی به تصویر کشیده شده است.^{۱۴}

رنگ جلوه و زیبایی خود را از دست نمی‌دهد (پوپ، ۱۳۴۸، ۱۵۲). رنگ‌هایی که کتابخان و مذهبان در آثار خود به کار گرفته‌اند، همواره رنگ‌های شاد، شفاف و درخشانند که از خصوصیات آنها در عین تضاد، هماهنگی و تناسب بین رنگ‌هاست. کتابخان دوره ایلخانی برای نوشتن متن آیات از مرکب مشکی و قوه‌های تیره استفاده می‌نمودند و برای اعراب، نقطه، علام و نشان‌ها، سرسرخ‌ها، سرسورهای کلمات خاص مانند کلمه جلاله و خواص آیات از رنگ‌ها و مرکب‌های طلایی و زرین، سفیدآب، لاجورد، شنگرف‌همراه با قلم‌گیری روی زمینه‌های رنگی یا ساده بهره می‌گرفتند و چون از سده ششم و هفتم هجری به بعد، کم کم رنگ‌های متنوع‌تر می‌شود، علاوه بر رنگ‌های مزبور، رنگ‌های زرد، زعفرانی، ارغوانی، سبز، زرد اخرازی، قهوه‌ای، لاکی، نقده‌ای صورتی، زرد زرنيخی، زرد نگاری، زنگال، سرخ، نیلی و آبی را نیز مورد استفاده قرار داده‌اند، که در میان آنها استفاده از ترکیب

تیجہ گیری

خط محقق و ریحان از شاخصه‌های این دوره می‌باشد، تذهیب و تزیین صفحات با استفاده از نقوش و رنگ است و ما شاهد ترکیب های بی بدیل و متفاوتی از انواع نقوش هندسی و گیاهی هستیم که به صورت شبکه‌های در هم تنیده و یا به شکل نقشی نو و مجزا به تناسب کاربرد و جایگاه قرارگیری آن در صفحات استفاده شده است.

این نقوش در ترکیب با رنگ های خوش نمایی چون قرمز شنگرف، لاجورد، طلایی و جانی دو چندان گرفته است که این جز به مدد درایت و ذوق بالای هنری کتابخان و مذهبان آن دوره میسر نمی شد و می توان گفت بی نظیرترین و چشم نوازنترین آثار قرآن های خطی به این دوره تعلق دارد که هم به لحاظ خط و تذهیب و هم به لحاظ نسخه شناسی از ارزش فراوانی برخوردارند. صلاحت وزیبایی خاصی که در صفحه آرایی قرآن های دوره ایلخانی به چشم می خورد به جهت اعتدال و کمالی است که کتابخان و مذهبان این دوره در شیوه کتابت و نسخه آرایی قرآن ها رعایت کرده اند، که نه مانند نسخ قرون اولیه هجری ساده و بی پیراییه و نه مانند نسخ دوره های بعد اشباع شده از نقش و نگار و رنگ است. این سبک کتابت و صفحه آرایی در همین دوره به پایان رسیده و کتابت قرآن ها در دورهٔ تیموری با سبکی متفاوت که پایه در کتابت دوران قبل دارد رخ می نماید.

براساس مطالب گفته شده در این مقاله می‌توان چنین نتیجه گرفت که کتابت قرآن از آغاز تا امروز سیر تکاملی داشته و این تکامل از قرون اولیه هجری به صورتی ساده آغاز شد و ادامه داشت، تا دوره ایلخانی که با ظهور استادانی چون یاقوت مستعصمی و شاگردانش در حیطه خط و خوشنویسی و محمد بن ابیک و محمد بن محمود همدانی در زمینه تذهیب و صفحه آرایی، سبکی که از سده‌های پیشین آغاز شده و در دوره سلجوقی متحول شده بود، در دوره ایلخانی متکامل شد و به اوچ کمال و زیبایی خود رسید. در حقیقت دوره ایلخانی سرمشق خط، تذهیب و رنگ آمیزی در هنر کتابت و صفحه آرایی می‌باشد. به سبب تولید کاغذ در قطع‌های بزرگ، قرآن‌هایی در اندازه‌های متفاوت از این دوره بدست آمده است.

نوع تقسیم صفحات قرآن های دوره ایلخانی براساس سنت های گذشته اما با شکوه و جلال بیشتری انجام پذیرفته و شامل صفحات افتتاحیه، صفحات متن و صفحات اختتامیه می باشد، با این تفاوت که تعداد صفحات افتتاحیه با طرح سرلوح و به صورت تمام مذهب کار شده در این دوره افزون تر و گاهی به هشت صفحه می رسد. عناصر به کار رفته در صفحه آرایی قرآن های دوره ایلخانی شامل خط و خوشنویسی (که غالباً خط نسخ، ثلث می باشد و کتابت قرآن به

ی نوشت‌ها:

۱ مسطحه: وسیله‌ای مقواهی یا چوبی بود که در اندازه‌های مختلف و متناسب با قطعه‌های کتاب ساخته می‌شد. این وسیله به شکل مریع مستطیل شکلی بود که یک روی آن با ناخه‌های ابریشمی درجهت طول و عرض چدou بنده می‌شد. کاتب این وسیله را در زیر صفحات کاغذ موردنظر قرار می‌داد و با اندک فشاری بر روی کاغذ اثر نخ‌های چدو (بنده) شده مسطحه‌های صد و خط ط نامید. به صفحات کاغذ متنقاً می‌شد (پاسپر، ۱۳۷۹، ۴۴).

در جلد سوم فرهنگ معین، ص ۱۱۱ (چاپ پنجم تهران، ۱۳۶۲، موسسه انتشارات امیرکبیر) واژه "مسطره" به معنی "خطکش" و "مسطر" به معنی کاغذ خطکشی شده (دارای مسطر) نیز آمده است.

مسطّر = خط کش(اندازه بیت) = سطر را بر روی صفحات نسخه معین می کرده (مایل هروی، ۱۳۶۹).

۲ برای توضیحات بیشتر رجوع شود به پایان نامه کارشناسی ارشد نگارنده با عنوان (بررسی اصول صفحه ارایی قرآن های دوره ایلخانی)، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۵.

۳ شنگرف: مغربش شنجرف است و آن جسمی است معدنی، که از گرد آن-که سرخ یا تمایل به قهوه ای است - محلولش را می ساختنne اند (مايل هروي، ۱۳۶۹، ۱۲۳).

سه نوع رنگ قرمز با نام های مختلف در کتب خطی استفاده شده، شامل: سرخی (که از گیاه بدست می آمده و حالت برجستگی روی صفحه ندارد) شنگرف (دل سیاه، از سنگ است و جسم دارد و روی صفحات حالت برجستگی دارد) سرنج (قرمز بین نارنجی قرمز، ترکیب معدنی و گیاهی است) که از این سه شنگرف بیشتر در دوره ایلخانی، سرنج در دوره قاجار در کتابت به کار می رفته است (نقل از استاد محمد فدادار مرادی، کارشناس و ارزیاب نسخ خطی بخش مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی).

- ۴ تحریر: برای نمایش بهتر جدول، کمند، نقش و بعضی کلمات که با زر یا الوان، مغایر رنگ متن نسخه ترسیم شده اند، از دو طرف از خط باریک و نازکی با مرکب مشکی استفاده می شود که اصطلاحاً "تحریر" گفته می شود و نقش و کلمات محصور شده را "محرر" می نامند (وفادرمرادی، ۱۳۷۹، ۷۷).
- ۵ تذهیب، ترصیع: تذهیب، نقش منظم هندسی و جزء آن است که با خطوط مشکی و آب طلا در زمینه لا جورد، شنگرف، زعفران، سفید آب، زنگار، سیلو و ... در زمینه زر استفاده شده باشد، آن را ترصیع یا مرصع می نامند، اما امروزه معمولاً به هردو نوع، تذهیب اطلاق می شود (وفادرمرادی، ۱۳۷۹، ۷۸).
- ۶ تشعیر: نقش درهم و نازکی است شامل خطوط اسلامی، ختایی، گرفت و گبر و شکارگاه با آب طلا و گاه با رنگ های دیگر اما با قلم گیری زرین که با اندکی دقت، ترتیب منظم آن قابل تشخیص می باشد. وجه تسمیه تشعیر از دو چهت اطلاق شده یکی به چهت استفاده از موی دم گربه در قلم و دیگر آنکه خطوط ترسیمی به نازکی مو است (وفادرمرادی، ۱۳۷۹، ۷۸).
- ۷ جدول: عبارتست از خط یا خطوطی مستقیم و هندسی که متن نوشته یک صفحه را از چهار جانب محصور می کند، ترسیم جدول احتمالاً از دوره سلجوقی ابداع شده و در آغاز چنان که از نسخه های قرن ششم و هفتم هرق ااستبطاط می گردد، بسیار ساده و تنها با یک خط مرکب و مشکی کشیده می شده است. اما از قرن هفتم به بعد، جنبه تزیینی یافته و از آب طلا و رنگ های متنوع مانند، لا جورد، شنگرف، زنگار، سیلو و ... در ترسیم آن استفاده شد (وفادرمرادی، ۱۳۷۹، ۷۷).
- ۸ جدول: اکثر نسخه های جدول بندی شده با فاصله بیاض (سفیدی) معینی از جدول، با خطوط مستقیم دیگری، از سه طرف (به جز قسمت عطف نسخه) (جدول را محصور می کند. در آغاز از مرکب مشکی در کمند کشی استفاده می شد اما بعد از خطوط زرین یا الوان دیگر در طرفین نیز سوده بردند (مایل هروی، ۱۳۶۹، ۱۱۹).
- ۹ تکیه: شکلی مستطیلی ساده، مذهب و مرصع که کتاب آرایان برای سرسورهای، برای نسخه های قرآنی و برای سرفصل ها در نسخه های دواوین و دیگر نگارشها و جلدسازی در چهار جانب جلد نزدیک به لبه ها ترسیم می کردند.
- ۱۰ شمسه: شکلی است مدور، مذهب، مرصع و مشابه تصویر خورشید که شعاع هایی از اطراف آن خارج شده و غالباً کتاب آرایان پس از صفحه بدرقه ابتدای کتاب در ظهر(پشت) صفحه اول ترسیم می کردند و در وسط آن مطالبی مانند نام مولف و ... را ذکر می کردند. یادداشت درون شمسه را که بیشتر اوقات از جانب کتابداران تهیه می شد "رسم خزانه" می نامند (وفادرمرادی، ۱۳۷۹، ۷۵).
- ۱۱ سرلوح: صفحه آغاز یا صفحات آغاز اکثر نسخه های خطی مذهب، دارای شکلی هندسی است شبیه محراب و ایوان و مزین به خطوط منظم هندسی یا کل و برگ به زر و رنگ های متنوع دیگر که "سرلوح" نامیده می شود.
- ۱۲ اسلامی: خطوطی هستند که به صورت مارپیچ یا حلقه نوشی با نقوش مافیجه و چنگ که به شکل بوته چقه نمایانده می شوند. انواع اسلامی عبارت است از ساده، توخالی، گلدار، برگی، پیچکار، ماری، اسلامی تزیینی و ... که ساقه های آنها با طلا و رنگ های متنوع ترسیم می شده است (وفادرمرادی، ۱۳۷۹، ۷۸).
- ۱۳ طلا اندازی بین سطور: گاهی اوقات میان سطرهای دو صفحه اول یا تمام صفحات کتاب طلا اندازی می گردد به طوری که تمامی قسمت های خالی بین سطرهای زرپوش می شود و بعضی کناره زمینه مذکور با تحریر مشکی محصور می کنند. در این صورت اگر خط تحریر دارای فروفتحگی ها و برجستگی هایی نزدیک به هم شبیه به خورده گی موش باشد به آن "طلا اندازی دندان موشی" یا "مدرس" اطلاق می کنند. اگر روی همان زمینه طلا، نقوشی الوان نیز به کار رفته باشد، "طلا اندازی منقش" می گویند (وفادرمرادی، ۱۳۷۹، ۷۶).
- ۱۴ جهت آشنایی و کسب اطلاعات بیشتر در مورد هر یک از اصطلاحات و واژگان یادشده به این منابع رجوع شود: (وفادرمرادی، ۱۳۷۹، ۱۳۶۹) - (مایل هروی، ۱۳۷۹) - (راهنمای گنجینه قرآن کتابخانه آستان قدس رضوی).

فهرست منابع:

- اصفهانی، میرزا حبیب (۱۳۶۹)، تذکره خط و خطاطان، ترجمه رحیم چاوش اکبری، کتابخانه مستوفی، تهران.
- افرونده، قدیر (۱۳۵۷)، گلچینی از قرآن های خطی موزه دوران اسلامی (هنر اسلامی ۱)، موزه ملی ایران، تهران.
- افشار مهاجر، کامران (۱۳۸۳)، پایه و اصول صفحه آرایی، شرکت نشر کتابهای درسی ایران، ۱۳۸۳، تهران.
- بورکهارت، تیتوس (۱۳۴۶)، هنر مقدس، اصول و روشهای ترجمه جلال ستاری، انتشارات سروش، تهران.
- بیانی، مهدی (۱۳۵۸)، احوال و آثار خوشنویسان، جلد ۴، موسسه انتشارات چاپ دانشگاه تهران، تهران.
- پوپ، آرتور آپهام (۱۳۴۸)، شاهکارهای هنر ایران، ترجمه پرویز نائل خانلری، فرانکلین، تهران.
- کتابخانه آستان قدس رضوی(بی تا)، راهنمای گنجینه قرآن، انتشارات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
- ریاضی، محمد رضا (۱۳۷۹)، کتابت دوران اسلامی، باستان شناسی و هنر، شماره بی دریبی ۲ و ۳، صفحات ۳۶ تا ۴۸.
- سودآور، ابوالعلاء (۱۳۸۰)، هنر دربارهای ایران، ترجمه ناهید محمد شمیرانی، نشر کارنگ، مقدمه و فصل اول، تهران.
- فکرت، محمد آصف (بی تا)، فهرست نسخ خطی قرآن های مترجم، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، انتشارات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، شماره ۱۰.
- کاظمی، سامر (۱۳۸۵)، بررسی اصول صفحه آرایی قرآن های دوره ایلخانی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- لینگر، مارتین (۱۳۷۷)، هنر خط و تذهیب قرآنی، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی انتشارات گروس، تهران.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۶۹)، نقد و تصحیح متون، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- وفادر مرادی، محمد (۱۳۷۹)، اصول و قواعد فهرست نگاری، انتشارات مجلس شورای اسلامی، تهران.
- پارشاطر، احسان (۱۳۸۴)، خوشنویسی، اسری مقالات دانشنامه ایرانیکا، ترجمه بیمان متین، موسسه انتشارات امیرکبیر، تهران.

J. Arberry, Arthur (1967), *THE KORAN ILLUMINATED*, A handlist of the KORANS in the Chester Beatty library, DUBLIN, HODGES, FIGGIS & co. LTD,

Komaroff, Linda/ Carboni, Stefano(2002), *THE LEGACY OF GENGHIS KHAN*, (courtesy art and Culture in western Asia, 1250-1353), the Metropolitan Museum of art, NewYork.

Lings, Martin / Safadi yasin Hamid (1976), *THE QURAN*, A British Library Exhibition.

Pope, Arthur Upham (1977), *A SURVEY OF PERSIAN ART*, Volumes IX, VIII, III.

Raby, Julian / James, David (1997), *THE NASER D.KHALILI COLLECTION OF ISLAMIC ART*, NewYork.